IRFAN
AKADEMIYASI
ILM · TA'LIM · TARAQQIYOT

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILM, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA INNOVATSIYALAR
UCHUN YANGI IMKONIYATLAR

NOYABR

TOSHKENT
O'ZBEKISTON

BUDDAVIYLIK DINING PAYDO BO‘LISHI, TARQALISHI VA MARKAZIY OSIYODAGI O‘RNI

Pozilova Muqaddas Xikmataliyevna
Namangan Davlat Pedagogika Institutining
Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi
O‘ktamova Nargiza Toxirjon qizi
Namangan Davlat Pedagogika Institutining
Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi
Tel:99877 022 1693
E-mail: oktamovanargiza532@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24356410

Annotatsiya. Mazkur mavzu insoniyat sivilizatsiyasida chuqur iz qoldirgan buddaviylik dinining shakllanish tarixi, g'oyaviy poydevori va uning mintaqaviy yoyilish jarayonlarini qamrab oladi. Unda miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida Qadimgi Hindistondagi ijtimoiy o'zgarishlar fonida Siddhartha Gautama asos solgan ushbu ta'limotning bosh maqsadi — insonni ma'naviy kamolot va ichki muvozanat orqali hayotiy azoblardan xalos etish g'oyasi ochib beriladi. Shuningdek, ta'limotning yirik oqimlarga bo'linishi hamda Ashoka va Kushonlar davrida savdo-madaniy aloqalar vositasida Osiyo bo'ylab keng yoyilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Buddaviylik, Siddhartha Gautama, To'rt oliy haqiqat, O'rta yo'l, Ashoka davri, Kushonlar imperiyasi, Buyuk Ipak yo'li, Markaziy Osiyo madaniyati, Gandhara san'ati, Fayoztepa va Qoratepa yodgorliklari.

Abstract. This topic covers the history of the formation, ideological foundation, and regional expansion processes of the Buddhist religion, which has left a profound mark on human civilization. It reveals the main goal of this doctrine, founded by Siddhartha Gautama in the middle of the first millennium BC against the backdrop of social changes in Ancient India—the idea of liberating a person from life's suffering through spiritual perfection and inner balance. It also analyzes the division of the doctrine into major currents and its

widespread spread throughout Asia through trade and cultural ties during the era of Ashoka and the Kushans.

Keywords. Buddhism, Siddhartha Gautama, the Four Supreme Truths, the Middle Way, the Ashoka period, the Kushan Empire, the Great Silk Road, Central Asian culture, the art of Gandhara, the Fayoztepa and Karatepa monuments.

Аннотация. Данная тема охватывает историю формирования, идейный фундамент и процессы регионального распространения буддизма, оставившего глубокий след в человеческой цивилизации. В ней раскрывается главная цель этого учения, основанного Сиддхартхой Гаутамой в середине первого тысячелетия до нашей эры на фоне социальных изменений в Древней Индии, - идея освобождения человека от жизненных страданий через духовное совершенствование и внутреннее равновесие. Также анализируется разделение учения на крупные течения и его широкое распространение по Азии посредством торгово-культурных связей в период Ашоки и Кушан.

Ключевые слова. Буддизм, Сиддхартха Гаутама, Четыре высшие истины, Средний путь, эпоха Ашоки, Кушанская империя, Великий шелковый путь, культура Центральной Азии, искусство Гандхары, памятники Фаязтепа и Каратепа.

Buddaviylik insoniyat tarixidagi eng qadimgi va keng tarqalgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri hisoblanadi. U qadimgi Hindiston hududida vujudga kelgan va keyinchalik Osiyoning juda katta qismiga tarqalgan. Buddaviylikning shakllanishi qadimgi Hindistonning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotida yuz bergan katta o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu dinning paydo bo'lishi inson hayotining mazmuni, azob-uqubatlarning sabablari, insonning ma'naviy kamoloti va hayotdan ozod bo'lish imkoniyatlari haqidagi savollarga javob izlash jarayoni bilan bog'langan.

Qadimgi Hindiston jamiyatida buddaviylik vujudga kelishidan oldin ham boy diniy va falsafiy an'analar mavjud edi. Vediy diniy qarashlar, brahmanlik, turli asketik oqimlar va falsafiy maktablar insonning dunyodagi o'rni va uning ruhiy hayoti haqida turlicha fikrlarni ilgari surgan. Jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish ham diniy hayotga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Brahmanlar diniy marosimlar va muqaddas bilimlarni egallagan yuqori mavqedagi guruh

sifatida katta nufuzga ega bo‘lgan. Jamiyatning boshqa qatlamlari esa diniy hayotda turlicha imkoniyatlarga ega edi. Buddaviylik ana shunday murakkab ijtimoiy va diniy muhitda shakllandi. Uning vujudga kelishi insonning tashqi mavqeyi yoki kelib chiqishidan ko‘ra uning ma’naviy holati, axloqiy xatti-harakati va ongini rivojlantirishga ko‘proq e’tibor berish bilan xarakterlanadi. Buddaviylikning dastlabki shakllanishida hayotdagi azob-uqubatlar muammosi markaziy o‘rin egalladi. Insonning tug‘ilishi, qarishi, kasallanishi va o‘limi, yaqin insonlardan ayrilish, istaklarning amalga oshmasligi kabi holatlar inson hayotining muhim muammolari sifatida ko‘rildi. Ilmiy manbalarda buddaviylikning Shimoliy Hindistonda miloddan avvalgi birinchi ming yillik o‘rtalarida shakllangani qayd etiladi. O‘zbek tilidagi oliy ta’lim manbalarida ham buddaviylikning qadimgi Hindistonning shimoliy hududlarida vujudga kelgani va keyinchalik Janubi-Sharqiy hamda Markaziy Osiyoga tarqalgani ko‘rsatiladi. Buddaviylik vujudga kelishida qadimgi Hindistondagi ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishi muhim ahamiyat kasb etgan. Urug‘-qabilachilik munosabatlarining zaiflashishi, shaharlarning rivojlanishi, savdo-sotiqning kengayishi, davlatlarning kuchayishi va ijtimoiy qatlamlarning murakkablashuvi yangi diniy va falsafiy qarashlarning shakllanishiga sharoit yaratgan. Insonlar mavjud diniy tizimlar bilan bir qatorda shaxsiy ruhiy tajriba va ma’naviy ozodlikka asoslangan yangi qarashlarni ham izlay boshlaganlar.

Buddaviylik ana shu izlanishlarga javob sifatida shakllandi. U insonning azob-uqubatlardan xalos bo‘lishini tashqi marosimlardan ko‘ra uning ichki dunyosini o‘zgartirish bilan bog‘ladi. Inson o‘z fikrlarini, istaklarini, xatti-harakatlarini va dunyoqarashini tarbiyalash orqali ma’naviy yuksalishga erishishi mumkinligi haqidagi g‘oya ilgari surildi. Buddaviylikning dastlabki jamoasi Sangha deb atalgan. Sangha dastlab Buddaning ta’limotini qabul qilgan rohiblar jamoasini anglatgan. Keyinchalik bu tushuncha buddaviylik diniy jamoasining kengroq ma’nosini ham ifodalagan. Sangha buddaviylikning saqlanishi va tarqalishida juda katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Rohiblar Budda ta’limotlarini o‘rganib, yodlab, keyingi avlodlarga yetkazdilar. Buddaviylik dastlab og‘zaki an’ana orqali rivojlandi. Buddaning ta’limotlari shogirdlari tomonidan yodlab olinib, jamoa yig‘inlarida takrorlab borildi. Keyinchalik bu ta’limotlar yozma shaklga keltirildi. Buddaviylikning muhim yozma

manbalaridan biri Tripitaka yoki Tipitaka hisoblanadi. U "Uch savat" ma'nosini anglatib, diniy qoidalar, Buddaning ta'limotlari va falsafiy qarashlarni o'z ichiga oladi. O'zbek tilidagi diniy-ma'rifiy manbalarda Tripitaka buddaviylikning asosiy muqaddas manbasi sifatida ko'rsatiladi. Buddaviylikning dastlabki rivojlanishida Hindiston hududidagi turli hukmdorlarning munosabati ham muhim bo'lgan. Ayniqsa Maurya imperiyasi hukmdori Ashoka davrida buddaviylik katta siyosiy va madaniy qo'llab-quvvatlashga ega bo'ldi. Ashoka buddaviylikni qabul qilganidan keyin uning tarqalishiga katta e'tibor bergan.

Buddaviy rohiblar turli hududlarga yuborilgan va diniy ta'limot boshqa mamlakatlarga ham yoyilgan. Ashoka davrida buddaviylikning Hindiston tashqarisiga chiqishi tezlashdi. Shri-Lanka, Markaziy Osiyo va boshqa hududlarda buddaviy jamoalari paydo bo'la boshladi. Keyingi asrlarda bu jarayon yanada kuchaydi. Savdo yo'llari va madaniy aloqalar diniy g'oyalarning tarqalishiga katta yordam berdi. Buddaviylikning rivojlanishida Buyuk Ipak yo'li alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Hindiston, Markaziy Osiyo, Xitoy va boshqa hududlarni bog'lagan savdo yo'llari orqali nafaqat tovarlar, balki ilmiy bilimlar, falsafiy qarashlar, san'at namunalari va diniy g'oyalar ham tarqalgan. Buddaviy rohiblar savdogarlar bilan birga uzoq hududlarga sayohat qilganlar. Ular yangi joylarda ibodatxonalar va monastirlar tashkil etganlar. Markaziy Osiyo buddaviylik tarqalishi uchun qulay hududlardan biri bo'lgan. Bu mintaqa geografik jihatdan Hindiston, Eron va Xitoy o'rtasida joylashgani sababli qadimdan turli madaniyatlarning o'zaro ta'sir maydoni bo'lib kelgan. ZiyoNETdagi oliy ta'lim manbalarida Markaziy Osiyoda buddaviylikning Kushonlar davrida ayniqsa rivojlanganligi qayd etiladi. Kushonlar imperiyasi davrida buddaviylik mintaqadagi muhim diniy tizimlardan biriga aylangan. Kushonlar hududi Hindistonning shimoliy qismlari, Afg'oniston va Markaziy Osiyoning ayrim hududlarini qamrab olgan. Bu davlatning geografik joylashuvi buddaviylikning turli yo'nalishlarda tarqalishiga imkon yaratgan. Buddaviylikning rivojlanishi natijasida uning turli maktab va yo'nalishlari shakllandi. Diniy ta'limotning ayrim masalalarini turlicha talqin qilish, rohiblar hayotini tashkil etish, Budda shaxsiga munosabat va ma'naviy ozodlikka erishish yo'llari bo'yicha farqli qarashlar paydo bo'ldi. Natijada Theravada, Mahayana va Vajrayana kabi yirik an'analar shakllandi. Theravada an'anasi qadimgi buddaviy ta'limotlarning ko'plab jihatlarini saqlab qolgan

yo‘nalish sifatida rivojlandi. U Shri-Lanka va Janubi-Sharqiy Osiyoning bir qator mamlakatlarida keng tarqaldi. Mahayana esa Xitoy, Koreya, Yaponiya va boshqa Sharqiy Osiyo mamlakatlarida katta ta’sirga ega bo‘ldi. Vajrayana esa asosan Tibet va Himolay hududlarida rivojlandi. Buddaviylikning tarixiy shakllanishi bir vaqtning o‘zida diniy va madaniy jarayon bo‘ldi. U tarqalgan hududlarda mahalliy urf-odatlar bilan o‘zaro aloqaga kirishdi. Shu sababli buddaviylikning turli mamlakatlardagi shakllari bir-biridan marosimlar, san’at, me’morchilik va diniy amaliyotlar jihatidan farq qiladi. Buddaviylikning paydo bo‘lishi insoniyat tarixida muhim burilishlardan biri bo‘ldi. U insonning ichki dunyosiga, axloqiy mas’uliyatiga, ongini boshqarishiga va ruhiy kamolotiga katta e’tibor qaratdi. Shu jihatdan buddaviylik diniy ta’limot bilan bir qatorda falsafiy va axloqiy tizim sifatida ham katta ahamiyatga ega. Buddaviylik dinining asoschisi Siddhartha Gautama hisoblanadi. Budda so‘zi "uyg‘ongan", "haqiqatni anglagan" yoki "ma’rifatga erishgan" ma’nolarini anglatadi. Shuning uchun Budda shaxsiy ism emas, balki Siddhartha Gautamaga ma’rifatga erishganidan keyin berilgan unvondir. Siddhartha Gautamaning hayoti haqidagi ma’lumotlar asosan buddaviy diniy manbalarda saqlanib qolgan. U haqidagi ayrim ma’lumotlar tarixiy dalillar bilan bog‘liq bo‘lsa, ayrimlari keyinchalik shakllangan diniy rivoyatlardir. Shuning uchun Budda hayotini o‘rganishda tarixiy ma’lumotlar va diniy an’analarni bir-biridan farqlash muhimdir. Buddaviy an’anaga ko‘ra, Siddhartha Shakya urug‘iga mansub bo‘lgan. U Shimoliy Hindiston hududida yashagan. Rivoyatlarda uning otasi hukmdor yoki nufuzli zodagon sifatida tasvirlanadi. Siddhartha yoshligidan farovon sharoitda voyaga yetgan va hayotning og‘ir tomonlaridan ma’lum darajada himoyalangan. Uning hayoti haqida mashhur rivoyatlarda saroydagi farovon hayot, oilaviy munosabatlar va dunyoning azob-uqubatlaridan uzoq yashash holati tasvirlanadi. Biroq vaqt o‘tishi bilan Siddhartha inson hayotining muqarrar haqiqatlari bilan yuzlashgan. Buddaviy an’anada "to‘rt ko‘rinish" deb ataladigan voqealar alohida ahamiyatga ega. Siddhartha qarigan insonni, kasal odamni, vafot etgan kishini va dunyoviy hayotdan voz kechgan rohibni ko‘rganligi haqida rivoyat qilinadi. Ushbu ko‘rinishlar unga inson hayotining o‘tkinchiligi haqida chuqur o‘ylashga sabab bo‘lgan. Siddhartha qarilik, kasallik va o‘limdan hech bir inson qochib qutula olmasligini tushunishga harakat qilgan. U inson nima uchun azob chekishini va bu azobdan qutulishning

qanday yo‘li borligini bilishni istagan. Shu sababli u o‘zining farovon hayotidan voz kechib, haqiqatni izlash yo‘liga kirgan. Siddhartha turli diniy ustozlardan ta’lim olgan. U meditatsiya va ruhiy mashqlarni o‘rgangan. Keyinchalik u qattiq tarkidunyochilik bilan shug‘ullangan. U uzoq vaqt davomida jismoniy ehtiyojlarni cheklash va o‘zini qiynash orqali ma’naviy haqiqatga erishishga harakat qilgan. Biroq Siddhartha haddan tashqari asketizm ham insonni ma’rifatga olib bormasligini anglagan. U inson hayotida na haddan tashqari lazzatlanish, na haddan tashqari o‘zini qiynash to‘g‘ri yo‘l ekanligini tushungan. Shundan keyin "O‘rta yo‘l" tushunchasi shakllangan. O‘rta yo‘l buddaviylikning muhim tamoyillaridan biridir. U ikki qarama-qarshi chekka holatdan voz kechib, muvozanatli hayot tarzini tanlashni anglatadi. Bu tamoyil nafaqat jismoniy hayotga, balki insonning fikrlashi va ma’naviy faoliyatiga ham taalluqlidir.

Buddaviy an’anaga ko‘ra, Siddhartha Bodhi daraxti ostida chuqur meditatsiyaga kirgan va ma’rifatga erishgan. Buddaning dastlabki va’zlaridan biri Sarnathdagi Kiyiklar bog‘i bilan bog‘lanadi. Bu va’zda To‘rt oliy haqiqat va O‘rta yo‘l haqida ta’lim berilgan deb hisoblanadi. Ushbu ta’limotlar keyinchalik buddaviylikning asosiy nazariy asosiga aylangan. Budda o‘z ta’limotini uzoq yillar davomida Hindistonning turli hududlarida targ‘ib qilgan. U turli tabaqaga mansub kishilar bilan muloqot qilgan. Uning ta’limotida insonning tug‘ilishi yoki ijtimoiy kelib chiqishidan ko‘ra uning axloqiy xatti-harakati va ruhiy kamoloti muhimroq deb qaralgan. Budda insonning o‘z taqdirida faol ishtirok etishini ta’kidlagan. Inson o‘zining fikrlari, so‘zlari va harakatlari uchun javobgar hisoblanadi. Bu qarash buddaviylikning axloqiy ta’limotida katta ahamiyatga ega. Budda ta’limotida zo‘ravonlikdan voz kechish, yolg‘on gapirmaslik, o‘g‘rilik qilmaslik, axloqsiz xatti-harakatlardan tiyilish va ongni poklash kabi qoidalar muhim o‘rin egallaydi. Oddiy dindorlar uchun ham, rohiblar uchun ham axloqiy me’yorlar mavjud bo‘lgan. Buddaning shaxsiy hayoti buddaviylar uchun ma’naviy namuna hisoblanadi. Uning boylik va farovonlikdan voz kechib, haqiqatni izlashga kirishgani, ma’rifatga erishgani va o‘z bilimlarini insonlarga yetkazgani diniy an’anada yuqori baholanadi. Budda o‘zini mutlaq yaratuvchi xudo sifatida ko‘rsatmagan. U insonni azob-uqubatlardan xalos bo‘lish yo‘lini ko‘rsatgan ustoz sifatida namoyon bo‘lgan. Keyingi asrlarda esa Budda obrazi buddaviylikning turli yo‘nalishlarida yanada murakkab diniy

mazmun kasb etgan. Buddaning ta'limotida insonning ichki dunyosini kuzatish muhim. Inson o'zining fikrlari, his-tuyg'ulari va istaklarini anglashga harakat qilishi kerak. Bu jarayonda meditatsiya va diqqatni jamlash usullaridan foydalaniladi.

Buddaviylikning tarqalishi qadimgi Hindistondan boshlangan va keyinchalik Osiyoning katta hududlarini qamrab olgan. Uning yoyilishida rohiblar, savdogarlar, hukmdorlar va madaniy aloqalar muhim rol o'ynagan. Ayniqsa Buyuk Ipak yo'li buddaviylikning Markaziy Osiyo va undan keyingi Sharqiy hududlarga tarqalishida katta ahamiyat kasb etgan. Markaziy Osiyo qadimdan Sharq va G'arbni bog'lovchi muhim hudud bo'lib kelgan. Mintaqa orqali savdo karvonlari, sayohatchilar va diniy targ'ibotchilar harakatlangan. Turli dinlar va diniy qarashlar ham ushbu hudud orqali bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga tarqalgan. ZiyoNETdagi ilmiy-o'quv manbalarida Markaziy Osiyo ko'plab dinlar va madaniyatlarning o'zaro aloqasi yuz bergan tarixiy makon sifatida tavsiflanadi.

Buddaviylikning Markaziy Osiyoda keng tarqalishi ayniqsa Kushonlar imperiyasi davri bilan bog'liq. Kushonlar davlati milodiy I–III asrlarda katta siyosiy va iqtisodiy kuchga ega bo'lgan. Uning hududi Hindiston, Afg'oniston va Markaziy Osiyoning ayrim qismlarini qamrab olgan. Kushonlar davrida turli diniy e'tiqodlar birga mavjud bo'lgan. ZiyoNETdagi tarixiy manbalarda Kushonlar davrida buddaviylik, zardushtiylik, mahalliy e'tiqodlar va boshqa diniy an'analarning yonma-yon mavjud bo'lganligi qayd etiladi. Kushon hukmdorlarining diniy bag'rikenglik siyosati buddaviylikning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratgan. Arxeologik topilmalar ham Kushonlar davrida buddaviylikning Markaziy Osiyoda muhim mavqega ega bo'lganligini ko'rsatadi. O'zbekiston hududidagi eng muhim buddaviy yodgorliklar Surxondaryo vohasi va qadimgi Termiz hududi bilan bog'liq. Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Zartepa va boshqa yodgorliklardan buddaviylik bilan bog'liq arxeologik topilmalar aniqlangan. Fayoztepa qadimgi Termiz hududidagi muhim buddaviy majmualardan biridir. Unda ibodatxonalar, monastir xonalari va diniy marosimlar bilan bog'liq inshootlar mavjud bo'lgan. Ushbu yodgorlik Markaziy Osiyoda buddaviylik me'morchiligi va san'atining rivojlanganligini ko'rsatadi. Qoratepa majmuasi ham buddaviylik tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Unda g'or shaklidagi diniy inshootlar, ibodat joylari va monastir xonalari mavjud bo'lgan. Bu yerdan buddaviylik bilan bog'liq

ko'plab arxeologik materiallar topilgan. Dalvarzintepa yodgorligi ham Kushonlar davrining muhim markazlaridan biri bo'lgan. Bu hududdan buddaviy san'atga oid haykallar va boshqa topilmalar aniqlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov A. Dinshunoslik asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.

2. Jo'raev N., Fayzullaev T. O'zbekiston tarixi. Toshkent: Ma'naviyat, 2011.

3. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Toshkent: Yozuvchi, 1996.

4. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi uchun tayyorlangan Dinshunoslik va jahon dinlari bo'yicha o'quv materiallari. Toshkent: ZiyoNET elektron kutubxonasi.

5. Dunyo dinlari. Oliy ta'lim uchun o'quv materiali. Toshkent: ZiyoNET elektron kutubxonasi, 2016.